

Використання математичних методів як засіб оптимізації застосування покарання до неповнолітніх: кримінально-правовий аспект

Єгор НАЗИМКО,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу організації наукової роботи
Донецького юридичного інституту МВС України

Застосування покарання до неповнолітніх залежить від багатьох чинників, зокрема й від якості законодавства та методики його тлумачення, а відповідно й застосування. Нині правозастосовувач стикається з низкою проблем законодавчого характеру під час вибору міри покарання неповнолітньому чи звільнення його від покарання, а також його відбування. Однак слід зазначити, що інколи причини неефективного застосування покарання до неповнолітнього криються не в законодавстві як такому, а в неоднозначному та несистемному розумінні кримінально-правових та кримінально-виконавчих понять.

Як зазначає Є. Письменський, покарання як найсуворіший засіб кримінально-правового впливу не може призначатися «на дотик», за шаблоном, без ретельного вивчення справи, з порушенням певних принципів визначення покарання тощо. На жаль, такий підхід у нашій правовій дійсності трапляється доволі часто. Зумовлюється він як недбалим ставленням судів до виконання своїх обов'язків, так і об'єктивною неспроможністю врахувати всі нюанси злочину та особи, котра скоїла його [12, с. 124]. Твердження вченого стосується також застосування покарання до неповнолітніх.

Це пов'язано з тим, що деякі поняття інституту покарання неповнолітніх мають певний рівень формалізованості й потребують розроблення єдиної методики їх розуміння. Це стосується таких понять, як: самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення; умови життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього; щире каяття та бездоганна поведінка; сумлінна поведінка, сумлінне ставлення до праці та навчання; виправлення. Тож у практичній діяльності постають питання стосовно розуміння зазначених категорій та понять. Крім того, є серйозна законодавча проблема у справі покарання неповнолітніх. Ст. 98 КК України передбачено вичерпний перелік покарань, які можуть бути застосовані до осіб, котрі не досягли 18 років. Отже, якщо санкцією статті Особливої частини КК України, за якою засуджують неповнолітнього, передбачено лише види покарань, котрі з огляду на його вік не можуть бути до нього застосовані, суд має звільнити його від кримінальної відповідальності із вжиттям примусових заходів виховного характеру. Однак на законодавчому рівні ця проблема досі не розв'язано [17].

Проблематиці розуміння понять та категорій інституту покарання присвятили свої наукові розвідки Д. Дядькін, В. Кудрявцев, Є. Письменський, Є. Полянський та інші вчені. Але ще не розроблено єдиних критеріїв розуміння кримінально-правових понять та категорій інституту покарання неповнолітніх.

З огляду на зазначене метою запропонованої статті є розроблення науково-практичних рекомендацій з використання математичних методів як засобу оптимізації застосування покарання до неповнолітніх.

Наука кримінального права володіє широким набором методів, до яких звертаються дослідники під час пізнання кримінально-правових явищ. Як і в гуманітарній сфері знань, у кримінально-правових дослідженнях найбільш природно й ефективно використовують властиві суспільним наукам емпіричні, порівняльні та формально-логічні методи. В умовах ускладнення суспільних відносин, що охороняються кримінальним правом, дуже переконливим виявляється застосування математичних методів [6, с. 258].

Це пов'язано з тим, що на сучасному етапі розвитку суспільства збільшується обсяг нормативно-правової, кримінологічної, кримінально-статистичної та іншої інформації, особливої актуальності набуває аналіз математичних засобів та методів дослідження у пізнанні кримінально-правових категорій і понять. Математичні засоби дослідження в кримінальному праві – це лише один з багатьох способів пізнання глибини досліджуваного предмета. Однак він є одним з найефективніших.

Нині рідкісною є галузь наукового знання, де тією чи іншою мірою не використовували б математику. І що далі, то глибше й ширше вона проникає в усі природні та суспільні науки, в усі системи наукових знань. Завдяки цьому здійснюються глибокі перетворення в суспільному житті. Універсальна риса застосування математики до наукового пізнання пояснюється присутністю механічного руху в будь-якій можливій формі руху. У зв'язку із цим принципово галузь застосування математичного методу не обмежена: всі види руху можуть досліджуватись математично [4, с. 8]. Такий постулат зумовлює використання математичних методів і в пізнанні інституту покарання неповнолітніх, функціонування та розвиток якого відображає рух у правовій реальності законодавця, суду, неповнолітньої особи, якій призначено покарання тощо.

Як зазначав М. Шматков, нині можна сказати, що зусилля фахівців, котрі застосовують точні методи математики в правовій галузі, зосереджені в двох напрямках: перший – це математична обробка результатів правових досліджень; другий – дослідження структури права, його складових математичними методами [16]. За першим із зазначених ученим напрямом можна ознайомитися зі станом покарання неповнолітніх в Україні, простежити динаміку караності цієї групи осіб за певні періоди тощо. А от другий напрям нині розробляється доволі повільно.

Однак сучасний рівень розвитку математичної науки дає змогу по-іншому поглянути на зміст розробленого наукою кримінального права методологічного інструментарію та на його практичну спрямованість у дослідженнях кримінально-правових явищ. Результативним тут є застосування і найпростіших математичних операцій, і складних методів.

Математичні методи та математична логіка дають можливість виявити не тільки кількісні показники, а й структурованість, параметризацію досліджуваного за їх допомогою явища, використовувати також фундаментальні властивості математики в аналізі правових явищ [6].

Деякі вчені негативно сприймають практикування математичних методів у юридичних дослідженнях. З їхньої точки зору математичні методи не можуть застосовуватися в праві через те, що процеси взаємодії в суспільному середовищі неможливо описувати з притаманною фізичним явищам точністю. Або через те, що взаємодія суб'єктів права має індивідуальний характер, і, оцінюючи її, неможливо використовувати математичні операції з усереднення (або її аналогів). Або через те, що юридична наука оперує неоднозначним понятійним апаратом, який весь час піддається змінам та корегуванню, що призведе до некритичного використання математичних засобів для його аналізу [14].

А. Оліпанецький вказує, що серед юристів ще не сформовано єдиної думки про логічну природу та специфіку юридичних понять, їх конструктивної ролі в розвитку юридичної науки та освіти, логічний рух у регулятивному механізмі суспільних систем. Думки вчених неоднозначні, мають спірний, часом суперечливий характер. Зокрема, висловлюється точка зору, що певну логічну специфіку мають лише поняття кримінального права. А в інших галузях права специфіка юридичної складової, з точки зору математики, незначна, або її взагалі немає. Їм притаманні лише особливості гносеологічного характеру. У структурі їхнього змісту, в характері ознак, що їх утворюють, немає жодних особливостей, які давали б можливість виокремити ці поняття в особливий клас наукових понять [11, с. 89].

На думку О. Гаврилова, є п'ять основних причин, через які математика не може стати універсальним інструментом досліджень у галузі права: 1) зі збільшенням складності та цілісності соціально-правового об'єкта значно зменшується можливість його роз'єднання на формальні елементи; 2) основні категорії суспільних наук – це складні, багатогранні й багатопланові поняття, пов'язані безліччю формалізованих зв'язків, таких, як суспільні відносини, держава, право, економіка, політика, демократія тощо; 3) держава і право являють собою цілісні соціально-політичні системи. Вони характеризуються великою кількістю якісних ознак та зв'язків, які не є ні кількісними, ні ймовірнісними, ні функціональними (в математичному сенсі слова) і тому не піддаються математичній формалізації; 4) проводячи порівняльний аналіз математичних методів і традиційних засобів юридичної науки, не можна не побачити їхньої взаємодоповнювальності протилежності; 5) відмінна риса досліджень, виконаних на базі традиційних якісних методів, – їхня всебічність і різноманітність, гнучкість охоплення явищ. Математичні дослідження відрізняє від інших висока точність. Застосовуючи традиційні прийоми юридичної науки, дослідник-юрист отримує повноту картини, проте втрачає всі точності. І навпаки, застосовуючи

кількісні методи дослідження, він отримує точність наукового опису, але втрачає його гнучкість та всебічність [2, с. 36–37].

Однак, на нашу думку, такі твердження є результатом буквального сприйняття і математики, і юриспруденції. Можливості застосування математичних методів у юриспруденції обмежені, зважаючи на особливості якісних та кількісних характеристик елементів останньої порівняно з процесами природними, технічними тощо.

Історія застосування математичних методів у праві сягає своїм корінням часів античності. Добре відомо, що багато філософів того періоду (наприклад, Цицерон, Демосфен та інші) використовували математичні методи сучасної їм математики та логіки у своїй юридичній практиці та теоретичних дослідженнях. Результати їх досліджень у галузі права потужно вплинули на формування римського права, яке стало основою правової системи багатьох держав, що належать до романо-германської правової сім'ї.

Знаменитий учений ранньої античності Піфагор – засновник власної школи, релігійний та політичний діяч, теоретик музики й математик – одним із перших, чи навіть перший із відомих, зробив спробу теоретичного розроблення понять «рівність» і «справедливість», що відповідали раннім уявленням про право, на основі їхніх математичних (цифрових) характеристик [7, с. 45]. З математичних позицій до категорій «рівність» і «справедливість» підходив також Аристотель, який розвинув критерії «арифметичної рівності» та «геометричної рівності» [7, с. 65].

Аналіз правових джерел античності засвідчує, що вже в першому столітті римські юристи володіли певним апаратом аналізу потенційних можливостей реалізації тих чи інших відносин й активно використовували його у своїй діяльності, що давало їм змогу ефективно розв'язувати правові проблеми. Однак, як і вся їхня діяльність, цей аналіз мав казуальний характер, тобто застосовувався до конкретних випадків. Крім цього, не володіючи апаратом символічного запису суджень, римські юристи не змогли вивести свої аналітичні методи на належний рівень абстракції [16, с. 20].

Після періоду античності використання математичних методів у праві набуло подальшого розвитку та вдосконалення. Томас Гоббс стверджував, що математичний метод вільний від суб'єктивних оцінок і може широко живитися у пізнанні юриспруденції [8, с. 142]. Гуго Гроцій писав, що під час пізнання права він абстрагувався думкою від усякого окремого факту, подібно до математиків, які розглядають фігури, відвертаючи увагу від тіл [8, с. 140]. За твердженням К. Маркса, наука тільки тоді досягає досконалості, коли вона може користуватися методами математики [10, с. 2].

Як зазначав В. Кудрявцев, специфіка соціально-правових досліджень (і кримінально-правових також. – Є. Н.) наближає цю галузь знань до точних (природничих і технічних) наук, хоча, звісно, не ідентифікується з ними. Ця специфіка зумовлена самою природою права як нормативної системи, яка регулює людську поведінку. Правова норма зазвичай є достатньою визначеною: її параметри обмежені місцем, часом дії, колом суб'єктів і іншими конструктивними елементами; іноді ця норма містить і прямі кількісні характеристики (наприклад, термін давності, міра покарання тощо) [9, с. 44–45].

Т. Зражевська та І. Маланич зазначають, що для галузей права, основним методом правового регулювання яких є імперативний, індивідуалізація процесу створення норми права і її застосування не є характерною, через це відповідним процесам притаманні риси математичної формалізації та параметризації. До того ж абсолютна точність побудови математичної моделі й однозначний характер вирішення завдання не є необхідними на сучасному етапі розвитку математичної науки. Наявні сьогодні окремі методи розв'язання завдань у принципі не мають аналітичного рішення,

але за допомогою обчислювальної техніки можна знайти вектор рішень, що володіє заздалегідь заданою (необхідною) точністю [6, с. 261].

У загальній теорії права існує напрям – формалізація правової норми. Це виявлення її логічної структури, логічних правил виведення суджень. Формалізація дає можливість систематизувати, уточнити та методологічно прояснити правову теорію, виявити характер взаємозв'язків між різними її правовими приписами, показати і сформулювати наявні нерозв'язані проблеми [15, с. 55].

Формалізація кримінально-правових понять – це уявлення будь-якої змістовної сфери кримінально-правового явища, його елементів у вигляді цілісного системного формального поняття. Текст кримінального закону є тією системою, що дає змогу розкривати зміст деяких кримінально-правових понять за допомогою математичних методів. Завдяки цьому можна побудувати формально-логічну модель змісту кримінально-правового поняття.

Однією з головних проблем у вжитті кримінально-правових заходів впливу на особу неповнолітнього є відсутність чітких та зрозумілих критеріїв, використання яких дало б можливість стверджувати, що особа, котру покарано, виправилась, або до цієї особи недоцільно застосовувати покарання у зв'язку з тим, що виправляти у її свідомості нема чого – вона соціально-позитивно налаштована до об'єктів кримінально-правової охорони та суспільства загалом.

Виправлення – базове поняття для інституту покарання неповнолітніх. Однак у реальній діяльності з його розумінням виникають неабиякі проблеми. Як зазначає Є. Полянський, на практиці «виправлення» начебто є реальністю лише у випадках, коли особа вчинила злочин внаслідок збігу обставин і фактично є випадковим злочинцем, тому факту негативної оцінки її діяння з боку суспільства було достатньо для відмови від припущення злочинної поведінки в майбутньому [13, с. 82].

На доктринальному рівні вже підтверджено ідею про те, що до з'ясування поняття «виправлення» необхідно застосовувати математичні методи.

Як один із варіантів розв'язання зазначеної проблеми наведемо запропоновану Є. Письменським «лінійку вимірювання ступеня виправлення», за якою засуджений може максимально набрати 290 балів за різними напрямками своєї поведінки в процесі відбування покарання (загалом шість напрямів). Для того, щоб довести своє виправлення, особа має набрати у сукупності 200 балів щонайменше за трьома напрямками [12, с. 131].

Висловлені дослідником пропозиції, безперечно, можуть слугувати поштовхом до подальшого розроблення питань використання математичних методів у покаранні неповнолітніх. Для з'ясування питання про те, чи виправився неповнолітній, математичні методи можуть застосовуватись, як стверджував Г. Лейбніц, для створення системи юридичних доказів-аксіом, подібних до аксіом у геометрії, а сам процес аргументації має зводитися до логіки рахунку. Особливу увагу тут треба приділяти «правильній формі», яка має багато в чому обрядовий і ритуальний характер, але водночас зв'язує її упорядковане міркування. І значення її в юриспруденції таке саме, як створення формул і загальних законів у математиці [7, с. 348].

Ще одна площина, в якій доволі продуктивним може стати використання математичних методів, – процедура призначення покарання неповнолітнім. Як стверджують фахівці, на цьому етапі теорія призначення покарання перебуває на стадії становлення і дотепер не може вказати людині, як діяти в цій сфері «зі знанням справи» [4, с. 9]. У зв'язку із цим російський дослідник Д. Дядькін розробив концепцію алгоритмізації процедури призначення покарання, в якій він надав математичні аналоги кримінально-правових термінів та понять, процедур зазначеної діяльності. На основі узагальнень учений навіть запропонував розробити нову

науку – юрисометрику, яка може стати невід'ємною частиною сучасної системи прийняття рішень юридичного характеру, до того ж не тільки правовозастосовного, а й законодавчого рівня [4, с. 460–461].

Методологія математичної науки допомагає дослідникові, абстрагуючись від другорядних моментів досліджуваного явища, зосередити увагу на деяких головних його властивостях. Такий підхід дає можливість не лише нівелювати негативний вплив нечіткості й неоднозначності понятійного апарату права, а й уточнювати його за результатами аналізу, проведеного на основі використання методів математики [16, с. 21].

Проте слід зазначити, що наука кримінального права може використовувати досягнення математики не прямо й безпосередньо, а побічно і в опосередкованому вигляді, переломлюючи їх під специфічним понятійно-правовим кутом зору свого предмета й методу. Вона лише перетворює їх на складові юридичного знання та юридичного способу пізнання [10, с. 2].

Математична наука – це система абстрактних категорій, що існують у людському уявленні і є результатом розумової діяльності. Її значення розкривається через встановлення внутрішнього зв'язку категорій, виявлення відповідних об'єктивних закономірностей. Юридичні категорії є не менш абстрактними, бо також не існують у фізичному світі, але сприймаються, однак, як об'єктивні, котрі подаються в особливій формі людської діяльності або у формі уявлень про об'єкт (юридичне явище або процес), що їх однозначно розуміють суб'єкти суспільних відносин. Науковість юридичної абстракції тут залежить від того, що кожна з фіксованих у ній ознак є необхідною для розкриття специфіки об'єкта, а їх сукупність достатня для виявлення його сутності [3, с. 31].

У пізнанні кримінально-правових явищ математичні методи виконують різноманітні функції: 1) збагачення методологічного арсеналу науки кримінального права; 2) уточнення мови законодавства про кримінальну відповідальність для конкретизації опису процесів суспільного життя, які мають кримінально-правове значення; 3) зближення науки кримінального права з іншими науками (зближення методології, проникнення методології інших наук у «кримінально-правову реальність»); 4) підвищення результативності кримінально-правових досліджень; 5) удосконалення розуміння й обробки якісних та кількісних показників деяких кримінально-правових явищ.

Для застосування математичних методів у розв'язанні проблем інституту покарання неповнолітніх, поняття та категорії останнього мають бути наділені певними властивостями – кількісними характеристиками. Тож математичні методи застосовні не до всіх кримінально-правових категорій і понять.

Проте їх використання цілком логічне для тлумачення таких понять, як «самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення» під час призначення неповнолітньому покарання у вигляді штрафу.

Відповідно до вимог статті 99 КК України штраф застосовується лише до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Це застереження вимагає від суду з'ясування того факту, чи має неповнолітній відповідні блага матеріального характеру. Однак у судовій практиці подеколи ігнорують виявлення таких обставин.

Наприклад, вироком Тернопільського міського районного суду Тернопільської області від 10 листопада 2010 року неповнолітнього С. засуджено за частинами першою, другою статті 296 КК України і призначено покарання із застосуванням статей 69, 70 КК України у вигляді 2000 грн. штрафу. Із матеріалів справи вбачається, що засуджений на момент вчинення злочину та на час судового розгляду справи ніде не навчався і не працював, власних коштів та майна, на які могло бути звернено стягнення, не мав. У судовому засіданні ці питання не було з'ясовано, у зв'язку з чим справу до

архіву суду на зберігання не передано, вирок у частині стягнення не виконано [5].

Ще один приклад, Дубенський міськрайонний суд Рівненської області, розглядаючи справу неповнолітнього, який вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 186 КК України, врахував те, що підсудний має самостійний дохід, бо отримує стипендію, навчаючись у Мирогощанському аграрному коледжі, і призначив йому покарання у вигляді штрафу в розмірі п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [1].

Нині розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян для покарання становить сімнадцять гривень. Тобто неповнолітньому призначено покарання у грошовому еквіваленті – 850 грн. Постановою Кабміну передбачено, що з 1 вересня 2012 року для студентів вищих навчальних закладів I–II рівня акредитації, які навчаються за освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший спеціаліст» або «бакалавр», розміри стипендій становлять від 400 до 550 грн. Чи адекватне покарання, якщо для його виконання потрібно сплатити штраф у розмірі двох щомісячних стипендій? Навряд чи можна дати ствердну відповідь на це запитання. Чи не штовхає суд таким рішенням підсудного на кримінальний злочин?

Проведене нами під час участі у проекті кафедри кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту МВС України опитування на тему «Думка громадян про адекватність покарання» дає можливість уточнити це положення, щоб неповнолітній мав змогу сплачувати штраф фіксованими сумами протягом року із дня призначення такого покарання.

Інституту покарання неповнолітні властиві й інші оціночні поняття, оптимізувати застосування яких також можна за допомогою математичних методів.

Такими, на нашу думку, є поняття: умови життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього (ст. 103 КК України), щире каяття та подальша бездоганна поведінка (ст. 105 КК України), сумлінна поведінка та ставлення до праці та навчання (ст. 107 КК України). Уточнити порядок їх застосування також можна за допомогою математичних методів.

Зрозуміло, що судовий розгляд не може бути обмежений. Однак використання такого порядку призначення покарання неповнолітнім, або звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, має бути рекомендаційним для спеціалістів з ювенальної пеналогії. Мета їх використання – оптимізувати застосування засобів кримінально-правового впливу на неповнолітніх.

Отже, під математичними методами в кримінальному праві можна розуміти систему математичних способів, підходів, прийомів, методик, які дають можливість сформулювати у вигляді математичної задачі (моделі) проблемну кримінально-правову ситуацію, вирішити її, використовуючи апарат і методологію математичної науки й отримати результат, котрий може бути використаний у законодавчій або правозастосовній діяльності як рекомендації.

Вочевидь, застосування математичних методів у вивченні понять і категорій інституту покарання неповнолітніх – перспективний напрям наукових досліджень. Усе залежить від того, які конкретні завдання збирається вирішити дослідник. Математичні методи мають приводити до розкриття значимих ознак кримінально-правового поняття, доповнювати його комплексне пізнання, не суперечити висновкам, отриманим іншим шляхом, і, зрозуміло, повинні бути орієнтовані на пошук нових шляхів у підвищенні ефективності механізму кримінально-правового регулювання.

Використання математичних методів у пізнанні інституту покарання неповнолітніх має забезпечити об'єктивне та одностайне з'ясування сенсу правових контекстів нормативних приписів КК України, не допускаючи їх двозначних тлумачень.

Джерела

1. Архів Дубенського міськрайонного суду Рівненської області. Справа № 1705/3589/2012 від 14.12.2012.
2. Гаврилов О. А. Курс правовой информатики: Учебник для вузов / О. А. Гаврилов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. – 432 с.
3. Горшунов Д. Н. Математические методы в исследовании системы права / Д. Н. Горшунов // Ученые записки Казанского государственного университета. – 2008. – Том 150, кн. 5 (гуманитарные науки). – С. 27–34.
4. Дядькин Д. С. Теоретические основы назначения уголовного наказания: алгоритмический подход. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 510 с.
5. Збірник даних судової статистики щодо розгляду судами України кримінальних справ, кількості та структури засуджених осіб у 2001–2010 роках // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html
6. Зражевская Т. Д. Математические методы в юридической науке / Татьяна Дмитриевна Зражевская, Игорь Николаевич Маланыч // Современные методы исследования в правоведении / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – Саратов: СЮИ МВД России, 2007. – С. 256–293.
7. История политических и правовых учений / Под общ. ред. акад. РАН В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
8. История политических и правовых учений. Учебник / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2000. – 688 с.
9. Кудрявцев В. Н. Качественные методы в социально-правовых исследованиях / В. Н. Кудрявцев // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 44–46.
10. Математические методы в юриспруденции. Учеб. пособие. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2002. – 201 с.
11. Олыпанецкий А. Г. Правовое обеспечение автоматизированной системы управления: Монография / А. Г. Олыпанецкий. – М.: Юридическая литература, 1979. – 249 с.
12. Письменський Є. О. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким: проблеми розмежування та вдосконалення законодавства / Є. О. Письменський // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2012. – № 2. – С. 124–134.
13. Полянський Є. Ю. Деякі питання удосконалення вітчизняного кримінального законодавства / Є. Ю. Полянський // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – О., 2009. – № 55. – С. 79–84.
14. Селезнев Л. Математические методы в юриспруденции / Л. Селезнев // Законность. – 2002. – № 4. – С. 29–32.
15. Чубукова С. Г. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учеб. пособие / С. Г. Чубукова, В. Д. Элькин // Под ред. д-ра юрид. наук, проф. М. М. Рассолова, канд. тех. наук, проф. В. Д. Элькина. – М.: Юридическая фирма «Контракт», 2004. – 118 с.
16. Шматков М. Н. Возможности применения информационных технологий в юридической науке, правовом образовании и практике / М. Н. Шматков // Молодёжь и наука: Сборник материалов VII Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, посвященной 50-летию первого полета человека в космос / Отв. ред. О. А. Краев. – Красноярск: Сиб. федер. ун-т., 2011. – С. 18–23.
17. Назимко Є. Покарання неповнолітніх: аналіз та моделювання подальших змін і доповнень до розділу XV Загальної частини Кримінального кодексу України. – Віче. – 2013. – № 2. – С. 16–19.

